

АЗЫК ТҮЛҮК БАЗАРЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮН БОЖОМОЛДООНУН МЕТОДИКАЛЫК БАСКЫЧТАРЫ

Макалада азык түлүк базарын өнүктүрүүнү божомолдоонун методикалык баскычтары анализденген.

Экономикалык, социалдык жана техникалык тармактардагы абалды талдоого жана өнүгүү процессинин келечегине баа берүүгө байланыштуу экономикалык иш-аракеттин түрү *божомолдоо* деп аталат. Мында ошондой эле азык түлүк базарынын өнүгүүсүнүн мүмкүн болуучу келечеги дагы божомолдонот. Бул өнүгүүнүн же белгилүү бир маалыматтардын негизинде конкреттүү кубулушту алдын ала айтуу, ошондой эле башкаруу процессинин алдыдагы пландык аналитикалык баскычы катары эсептелет. Алар божомолдоо мезгилинин узактыгы боюнча айырмаланып бөлүнөт дагы, анда түзүүнүн мезгилдүүлүгү, толук камтылуу даражасы жана божомолдоо объектилери ж.б. белгилери боюнча иштелет.

Азык түлүк базарын өнүктүрүүнү божомолдоо мезгилинин узактыгына байланыштуу ич ара *кыска мөөнөттүү, орточо мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү* болуп ажыратылат. Мисалы, базар конъюнктурасын божомолдоо 1-2 жылдан ашпоого тийиш. Анткени базар кыймылы жогору болгондуктан, бир кыйла узак божомолдун тактыгы төмөнүрөөк болушу ыктымал. Божомолду даярдоо мезгилдүүлүгү боюнча туруктуу түзүүчү турган мезгилдүү божомолго жана ар кандай мезгилдүү божомолго ажыратылат.

Божомолдоону экономикалык нукта талдоонун методдорунун арасында *оптималдуу башкаруу* теориясы менен катар *математикалык статистиканын жана ыктымалдуулук теориясынын* көп методдору пайдаланылат. Статистика экономикалык божомолдоонун алмаштырылгыс аспабы болуп саналат. Бул өзгөчө белгисиздик шарттарда оптималдуулуктун критерийин калыптандырууда олуттуу ролду аткарат. *Экономикалыкбожомолдоо*, адаттапландырыштык процессинечейинболот дагы, ага негиз болуп берет.

Экономикалык божомолдоо пландоо менен бирге жалпы милдеттерди чечүүгө жана ушул чарбалык процесстин же кубулуштун бир кыйла натыйжалуу өнүгүү жолдорун аныктоого багытталат. Базар экономикасынын шарттарында, товарларга (продукция, жумуштар, тейлөөлөр) болгон суроо-талаптын жана сунуштун, аларды сатуунун көлөмүнүн жана шартынын (баалары, сапаттары ж. б.), атаандаштардын ошондой эле бүт тиричилик циклинде керектелип жаткандардын баарысынын катыштарын алдын ала көрө билүү зарылчылыгы күчөп жаткан шартта экономикалык божомолдоонун мааниси өзгөчө баалуу болууда. Ар кандай даярдалган божомолдоо бул келечектин багыты гана эмес, эң алдыда азыркынын келечеги катары дагы кароого арзыйт.

Андыктан базар шарттарында экономиканын жалпы абалынын, айрым секторлорунун же региондорунун жалпы конъюнктурасынын туруксуз болуп турган учурунда божомолдоо алардын өнүгүү туруктуулугунун жөндөмдүү болушуна түрткү берет. Бул өз кезегинде божомолдоонун сапатына тыгыз байланыштуу болот.

Ошол эле учурда *азык түлүк базарын божомолдоо*, экономикалык жалпыланган божомолдоодон бир катар айырмачылыктары дагы бар. Бул эң алды менен маркетингдик чөйрөнүн өзгөрүшүн, базардагы экономикалык конъюнктуранын өнүгүү келечегин алдын ала көрүү (алдын ала айтуу), азык түлүк базарын божомолдоонун уңгусун камтыйт. Божомолдоодо төмөндөгүдөй факторлордун өнүгүү тенденциялары камтылат: жалпы чарбалык конъюнктура; экономикадагы түзүмдүк жылыштар; керектөөчүлөрдүн жана жеткирип тапшыруучулардын инвестициялык активдүүлүгү; аларда илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү;

жалпы азык түлүк базарларынын пайда болушу, ал эми иш аракеттеги базарларда жаңы товарларды алмаштыруучулар, баалардын деңгээлинин өзгөрүшү, кредиттик финансылык өз ара катыштар ж.б.

Азык түлүк базарынын калыптанышы жана иштешин теориялык, практикалык жактан иликтөө көрсөткөндөй, аны өнүктүрүүнүн негизин божомолдоону туура жүргүзүү ээлей тургандыгы белгилүү. Андыктан өлкөнүн, анын региондорунун азык түлүк базарын божомолдоонун башкы максаты болуп, аны жөнгө салуунун натыйжалуу чечимин кабыл алууга жана удаалаш стратегиясын иштеп чыгууга карата ылайыктуу, ишпиктүү варианттарын табуу болуп эсептелет. Ушундай жагдайдан улам азык түлүк базарынын өнүгүшүн утурлоону даярдоого киришүүнүн алдында *теориялык-методологиялык* жактан төмөнкүдөй айрым багыттарын, өзгөчөлүктөрүн эске алууга туура келет:

- азык түлүктүн тигил же бул түрүн өнүктүрүү божомолун өлкөнүн, анын региондорунун социалдык-экономикалык жактан жалпы өнүктүрүүнүн даярдалган божомолун толук эсепке алуунун негизинде иштеп чыгуу;

- азык түлүк базарын божомолдоонун сапаттык жагы базардын адекваттык сегментине жана товар топторунун агрегациясына жараша аныктоо;

- азык түлүк базарын өнүктүрүүнү божомолдоо учурунда эң эле түрдүүчө жана көптөгөн факторлорду толук эсепке алуу мүмкүн эместигин эске алып, айрым топторун жалпылаштыруу.

Буга чейинки калыптанган тажрыйбалардын негизинде азык түлүк базарын өнүктүрүүнү утурлоонун объектиси катары өлкөнү же регионду тармактык жана аймактык нукта талдоо методикалык жактан туура жана көздөгөн жыйынтыкты чыгарууга шарт түзөт. Мында тармактык негизде узак мөөнөттүү талдоо азык түлүк товарларынын түрдүүлүгүнө жана көлөмүнүн айырмачылыгына ыкталса, аймактык жактан кароодо негизги тармактары боюнча изилдөө тиешелүү аймакты камтыйт.

Жогорудагы материалдарды комплекстүү иликтөөнүн негизинде өлкөнүн, анын региондорунун азык түлүк базарын өнүктүрүүнү божомолдоонун методикалык жактан негизги баскычтарын даярдоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Бул төмөнкүдөй баскычтарды камтыйт:

Б и р и н ч и б а с к ы ч. Даярдануу бөлүгүндө базарды комплекстүү иликтөө жана баалоо жүргүзүүгө карата баштапкы материалдарды чогултуу жана иштеп чыгуу, соңунан анын калыптануусуна таасирин тийгизүүчү негизги элементтерин тактоо.

Мында негизи көңүл базар конъюктурасын иликтөөгө алынып, тагыраак айтканда өндүрүш процессинин, сунуштун, сурамдын уңгусу, товар корунун абалы, экспорттун, импорттун көлөмү, баанын деңгээли аныкталат.

Ушул эле баскычта базардын потенциалдык сыйымдуулугу, атаандаштыктын тийгизүүчү таасири, азык түлүк базарын сегменттештирүү маселеси кеңири талданып, булардын ич ара карым катнашы такталат. Баскычтын аяк жагында азык түлүк товарларынын тең салмактуулугун аныктоо иретинде өлкөдө, региондо чыгарылып базарга түшкөн жана чет мамлекеттерден импорттолуп келген продукциялардын көлөмү, түрлөрү боюнча изилдөө жүргүзүлөт.

Э к и н ч и б а с к ы ч. Тиешелүү чогултулган маалыматтардын негизинде базардын нормативдик, божомолдук көрсөткүчтөрү, алардын тенденциясы, баштапкы маалыматтардын талапка ылайык дал келиши иликтенет.

Бул баскычтын уңгусун мекемелердин, ишканалардын отчеттук, пландаштырылган көрсөткүчтөрү, калктын кирешеси менен жумшалуучу акча каражатынын саны, статистикалык комитеттер тарабынан фирмалардын, компаниялардын бюджеттеринин абалы боюнча системага салынган материалдары түзөт. Ошондой эле мында товар өткөрүүнүн көрсөткүчтөрүнүн жүрүшү, товардын баасынын динамикасы, негизги азык түлүк товарларын керектөөнүн илимий жактан такталган өлчөмү сыяктуу материалдар көрсөтүлөт.

Ү ч ү н ч ү б а с к ы ч. Базарды иштетүүгө тиешелүү негизги багыттарынын өзөктүү көрсөткүчтөрү жана келечектеги өзгөрүүсү, ошондой эле алардын ич ара жиктелиши каралат.

Мында өлкөнүн, анын региондорунун калкынын санынын өсүшү, миграциянын жагдайы, суроо-талапка (сурамга) карата элдин төлөө жөндөмдүүлүгү ар тараптуу талдоого алынып, базарга чыгарылуучу азык түлүк товарларынын негизги түрлөрүн өндүрүүнүн, керектөөнүн, ошондой эле сурамдын көлөмү, келечектеги түзүмүнүн айрым продукциялары боюнча өзгөрүшү изилденип жана иштелип чыгат. Бул баскычта орчунду орунду экономиканын агрардык сектору, тагыраак айтканда, айыл чарбасынын, кайра иштетүүчү жана тамак аш өнөр жайларынын түзүмүндөгү, багыттарындагы өзгөрүүлөр, жалпы капиталынын, келип түшүүчү инвестициянын көлөмү ээлейт.

Т ө р т ү н ч ү б а с к ы ч. Азык түлүк базарынын болжолун (гипотезасын) калыптандырууну бир нукка салуу жана анын концепциясын иштеп чыгуу жагы каралат.

Бул баскычта базардын баштапкы болжолун даярдоонун алдыга коюлган максаты жана изилдөө жүргүзүүнүн негизги милдеттери такталып, соңунан базардын туруктуу иштешине таасирин тийгизүүчү ар кыл факторлордун ич ара байланышы такталгандан кийин, базарга тиешелүү негизги маалыматтар ар тараптан иликтенет.

Андан кийин болжолдуу даярдалган баштапкы варианты тереңдетилип каралат дагы, андан ары базарды утурлоону иликтөөгө байланыштуу экономикалык негизги

көрсөткүчтөрү тигил же бул өлчөмдө өлкөнүн жана региондордун деңгээлинде даярдалат. Мында азык түлүк базарын жалпы болжолунан башка дагы, анын продукцияларынын негизги түрлөрү боюнча өз алдынча талдап жыйынтык чыгаруу методикалык жактан өтө орчундуу орунду ээлейт.

Болжолдуу ушундай жалпы концепциясынын негизинде азык түлүк базарынын божомолун иштеп чыгуунун максаты жана милдеттери аныкталып, аны ишке ашыруунун багыттары такталат. Мындай азык түлүк базарынын божомолунун концепциясын даярдоодо өлкөнүн, анын региондорунун социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн стратегиясынын негизги принциптерин, өнүгүшүнүн башкы багыттарын толук эске алуу керек.

Б е ш и н ч и б а с к ы ч. Азык түлүк базарынын божомолунун негизги экономикалык көрсөткүчтөрү, өнүгүү багыттары толугу менен ушул баскычтын алкагында даярдалат.

Эң жооптуу бул баскычта азык түлүк базарын божомолдоо иши өлкөнүн аянтын толугу менен же анын региондору боюнча кыска, орто жана узак мөөнөткө ажыратуу ыкмасында божомолу даярдалат. Тажрыйба көрсөткөндөй иликтенип жаткан объектинин аянты канчалык чакан жана сатылуучу товарлар бир түрдүүчө болсо, анда ага тиешелүү факторлордун, шарттарынын тийгизүүчү таасирин иликтөөнүн, экономикалык баалоонун негизинде божомолун иштеп чыгууда мүчүлүштүк, оош-кыйыштык ошончолук төмөндөйт.

Азык түлүк базарынын келечегин божомолдоонун мезгили канчалык узак болсо, анда кездешүүчү кемчиликтердин, оош-кыйыштыктардын саны ошончолук арбыйт. Ал эми иликтенүүчү объектинин өлчөмүнө карата утурлоо процессин ишке ашырууда товар түрлөрү жана анын көлөмү дагы өзгөрүлөт. Ушундай келип чыгуучу жагдайларды, ошондой эле өлкөнүн, анын региондорунун азык түлүк базарынын чиеленишкен, татаал система экендигин эске алуу менен божомолдоонун түрдүү варианттарын мезгилдери боюнча иштеп чыгуу кыйла натыйжалуу жана түрдүү калпыстыктардын кетип калышына бөгөт болот. Ошол эле учурда азык түлүк базарынын өнүгүү келечегинин божомолун даярдоонун сапаты, ага көптөгөн методдордун ичинен ылайыктуусун колдонууга дагы тыгыз байланыштуу.

А л т ы н ч ы б а с к ы ч. Өлкөнүн, анын региондорунун азык түлүк базарынын өнүгүү келечегин божомолдоо боюнча даярдалган иштин туура экендигин комплекстүү баалоо ушул баскычта жүргүзүлөт. Базардын келечектеги божомолун бышыктоочу эсептөөлөрдүн туура, так экендиги көбүнчөсү базардын натыйжалуу, туруктуу иштешине, таасирин тийгизүүчү ар кыл факторлордун маанисин ачып көрсөтүүгө, толук эсепке алууга, коюлган милдеттердин жагдайына карата ылайык келүүчү методдордун туура ылгап алууга, талапка жооп бергидей инновациялык технологияларды билгичтикте, убагында пайдаланууга, колдонулган баштапкы статистикалык материалдардын, түрдүү маалыматтардын тактыгына түздөн түз байланыштуу болот.

Эң башкысы, азык түлүк базарынын келечегин башынан аягына чейин божомолдоо ишин даярдаган окумуштуу-изилдөөчүлөрдүн, практикалык жактан дасыккан адистердин деңгээлине, топтогон тажрыйбасына, жеке сапатына дагы көбүрөөк байланыштуу.

Ж е т и н ч и б а с к ы ч. Божомолдун бул жыйынтыкталуучу баскычы азык түлүк базарын өнүктүрүүнүн келечеги боюнча толук бүткөрүлгөн материалын кайрадан дагы бир ирет карап чыгып, атайын эксперттен өткөртүп, андан ары практикалык жактан ишке ашыруу үчүн тиешелүү мамлекеттик, региондук деңгээлдеги башкаруу органдарына тапшыруу менен аяктайт.

Кандай деңгээлде болсун азык түлүк базарын өнүктүрүүнүн божомолун мыкты инновациялык-маалыматтык технологияларды пайдаланып дагы айталык, план кабыл алгандай, так аныктоо азырынча мүмкүн эмес. Анткени убакыттын өтүшү менен ички жана тышкы факторлордун бир тобунун мааниси базардын иштешине карата күчөй баштаса, кийинки дагы бир тобунуку басаңдашы дагы ыктымал. Ушундай жагдайды эске алуу менен базардын келечегине тиешелүү божомолунун экономикалык негизги көрсөткүчтөрүн мезгил-мезгили менен мониторингжүргүзүп туруу методикалык жактан туура жыйынтык берет.

Адабияттар

1. Нуралиев С.У. Продовольственный рынок: проблемы становления и перспективы развития. - Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета.- 2003. - 280 с.
  2. Кострова Ю. Б. Анализ продовольственного рынка России: монография. - СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета управления и экономики.- 2014. - 184 с.
  3. [Кетова Н.П.](#) Отраслевой маркетинг: стратегии, функции, приоритеты: учеб. пособие / Н. П. Кетова. - М.: Вузовская книга, 2012.-320 с
-